

GROTE VRAGEN

van kleine
kinderen

PRATEN OVER
GEVOELIGE
THEMA'S

OWL PRESS

EEF CORNELISSEN & INGE TENCY

Voorwoord	11
Inleiding	19
Zijn kinderen kleine filosofen?	21
Een vraag is een uitnodiging tot gesprek	22
Is filosoferen niet verwarrend voor kinderen?	23
Kinderen zijn gelijkwaardige gesprekspartners	25
Kan iedereen een gesprek voeren met kinderen over grote levensvragen?	26
Literatuur	28
 Hoofdstuk 1.	
Methodieken om met kinderen in gesprek te gaan	31
Filosoferen met kinderen	33
Hoe is het allemaal begonnen?	34
Filosoferen kinderen spontaan?	35
Ons denken onder het vergrootglas	36
Filosofische vragen	38
Tijd nemen om verder en dieper te denken	40
Kan je je voorbereiden op een filosofisch gesprek met kinderen?	41
Filosofische, psychologische en morele kwaliteiten	43
Hoe begeleid je een filosofisch gesprek met kinderen?	46
Waarom filosoferen met kinderen?	50
Geweldloze communicatie	57
Literatuur	60
 Hoofdstuk 2.	
In dialoog over rouw, verlies en verdriet	65
Inleiding	66
Als de dood om te praten over de dood	66
De dood is een geheim	67
Korte inhoud	68
Kinderen en verlies	69
Wat is verlies voor kinderen?	70
Hoe ervaren en uiten kinderen een verlieservaring?	70
Hoe verloopt het rouwproces bij kinderen?	72
Hoe kan je kinderen helpen in hun verdriet?	78

Ondersteunende rol van grootouders voor het gezin	93
Aandachtspunten voor de zorgverlener	108
Verlies en emoties over culturen heen	114
In dialoog met kinderen over rouw, verlies en verdriet	121
Filosofische levensvragen over verlies en verdriet	122
Verschil tussen feitelijke, psychologische en filosofische gesprekken	123
Filosoferen in het gezin	126
Filosoferen met grootouders	136
Filosoferen in de klas	142
Literatuur	152

Hoofdstuk 3.

In dialoog over grote samenlevingsvragen

157

Inleiding	158
Is het goede nog gemeengoed?	158
Aan de tafel van de wereld	159
Kindervragen over de wereld	159
In de klas	161
Eens dat we het oneens kunnen zijn	161
Geen personen aanvallen maar standpunten onderzoeken	162
Randvoorwaarden voor het gesprek	164
Sta stil bij je eigen positie	165
Het filosofisch gesprek	169
Het voorgesprek	169
Voor-oefeningen	170
Denkoefening of kringgesprek	172
Wat als iedereen hetzelfde denkt?	175
Aan de slag met nepnieuws	175
Breng de wereld van de kinderen in het gesprek	180
Thuis	181
Kleine aanmoedigingen	181
Kunst en verhalen	182
Slotbeschouwing	185
Literatuur	186

ERKENNEN EN BEGRENZEN

Kinderen hebben een groot vermogen om met moeilijke situaties en verdriet om te gaan. Ze kunnen zeer attent en bezorgd zijn. Het is van belang voor de emotionele gezondheid en veerkracht van kinderen dit te erkennen, er begrip voor te tonen en het te respecteren. Maar hoewel het aangewezen is om kinderen te stimuleren en aan te moedigen hun emoties en gedachten te uiten, dienen er in de chaos ook duidelijke grenzen aangegeven te worden. Bijvoorbeeld iets kapotmaken of iemand pijn doen is nooit toegestaan.

Hoe kan je kinderen helpen in hun verdriet?

‘Door kinderen erbij te betrekken en te luisteren naar wat het voor hen betekent, door duidelijk te maken dat verdriet te maken heeft met liefde en verbondenheid, werk je aan verbinding in plaats van afstand en isolatie. Als je van iets of iemand houdt, dan voel je immers diep verdriet als daar iets mee gebeurt.’ (Manu Keirse)

‘Emoties kunnen ook plots aan de oppervlakte komen, zoals op een onverwacht moment bij het spel. Dan kan je plots een belangrijke vraag krijgen van een kind. En het is belangrijk dat we daarop adequaat en helder reageren, in een taal die aangepast is aan het kind. Uiteraard altijd kindvriendelijk, geruststellend. En consistent, want die vragen worden vaak herhaald.’ (Arzu Yentür)

ZWIJG DE DOOD NIET DOOD

‘Bij mij thuis werd de dood “doodgezwegen”. Er werd niet gepraat over emoties met het idee dat het verdriet dan sneller zou overgaan. Ik heb moeten leren mijn verdriet niet op te kroppen. Ik ben blij dat ik erover kan babbelen. Op korte termijn kan het wel eens gemakkelijk zijn om dingen opzij te zetten, maar het verdriet komt later toch terug naar boven.’ (Bert, papa van Robbe, Warre, Stan, Cisse* en Lou)

Kinderen zijn vaak de ‘vergeten rouwenden’ zegt Manu Keirse. Het is onze natuurlijke reflex om kinderen te beschermen tegen hevig verdriet. Daarom worden ze bijvoorbeeld vaak tijdelijk verwijderd uit het kerngezin en enkele dagen ondergebracht bij familie of vrienden, in een zogenaamde ‘veilige’, maar niet-vertrouwde omgeving. Maar als je een kind in veiligheid brengt, betekent dit niet noodzakelijk dat het zich ook veilig voelt.

Het idee dat we kinderen hiermee niet mogen belasten, berust op een misverstand. Hen beschermen tegen en het stilzwijgen van verlies en verdriet is soms schadelijker en maakt hen niet noodzakelijk sterker. Kinderen moeten dan hun verlies en verdriet in eenzaamheid beleven, zonder de steun die ze hard nodig hebben. Als iedereen het verdriet wegduwt, dan geef je kinderen de boodschap dat je mensen in verdriet moet ontlopen in plaats van naar hen toe te gaan. Maar verdriet verdwijnt niet door erover te zwijgen.

‘Het is niet omdat een kind woordelijk niet begrijpt wat er gebeurt, dat het niet voelt dat er iets gaande is. Als ouders stress ervaren en emotioneel tijdelijk minder beschikbaar zijn voor kinderen door een ingrijpende gebeurtenis, dan gaan ook jonge kinderen dit voelen.’ (Katleen Patteet)

INFO

Misverstanden over rouwende kinderen:

- Dit is een te zware rugzak.
- Peuters zijn te jong om verlies te ervaren en te rouwen.
- Kinderen zijn te jong om de dood te begrijpen en hiermee bezig te zijn.
- Kinderen worden door de dood getraumatiseerd.
- Veel huilen is schadelijk voor het kind.
- Rouwende kinderen groeien op tot problematische volwassenen.
- Het verloop van een rouwproces bij kinderen is voorspelbaar.
- Kinderen rouwen slechts korte tijd.
- Je moet kinderen over het verlies heen helpen.
- Het kind houdt zich flink, dus het gaat goed met hem/haar.
- Ouders moeten hun verdriet verbergen en zich sterk houden om hun kinderen te sparen.
- Rouw bij kinderen heeft alleen met sterven te maken.
- Rouw is niet iets voor de school.

De vraag van eend van Leen van den Berg is een ander verhaal met filosofisch potentieel. Hier wordt het thema ‘dood’ wel letterlijk benoemd. Als je kind met grote vragen over de dood worstelt en hierover graag wil spreken, kan dit boek een mooie aanzet zijn. Het verhaal is ook open genoeg door de andere thema’s die aangeraakt worden. Je hoeft het dus niet over de dood of afscheid te hebben. Sommige kinderen beginnen bijvoorbeeld na dit verhaal onmiddellijk over vriendschap, of over liefde. En toch bied je op dat moment de mogelijkheid; je geeft een aanzet maar dringt het thema niet op. En je reikt verschillende denksporen aan. Hoe vaker je dit soort lijntjes uitgooit, hoe meer het kind vertrouwd geraakt met deze beschouwende manier van denken.

LEESTIP

‘Wat gebeurt er als je er niet meer bent?’ vraagt eend tijdens de jaarlijkse vergadering voor moeilijke vragen. Eend heeft net een kuiken verloren tijdens de eerste zwemles. Het kind, het sneeuwvlokje, de ijsbeer, de boom, de steen, de zee en de sterren geven allemaal een mogelijk antwoord. Soms volgt er een argument. En soms wordt er even een ander thema aangeraakt. Eend luistert aandachtig. Het einde blijft open, waardoor het einde van het verhaal een natuurlijk begin is van een gesprek met de kleine luisteraar(s).

De vraag van eend (3-8 jaar), Leen van den Berg (De Eenhoorn)

Het is echter niet altijd eenvoudig voor elk jong kind om de juiste woorden te vinden op het moment zelf, zeker als het over complexe gevoelens gaat als rouw of verdriet. Soms is er tijd nodig om een gedachte te laten rijpen voor ze in taal gegoten kan worden. En soms is er ook al een vraag, maar geen tijd of mentale ruimte om op dat moment in gesprek te gaan.

Filosofische verkenningen van deze thema’s kennen meestal ook geen ‘afgebakend verloop’. Vragen of gedachten kunnen plots naar boven komen, dan weer naar de achtergrond verdwijnen en later terugkomen.

‘Kinderen geven zelf aan of ze over een thema willen praten of niet. Alles staat of valt met het willen in gesprek gaan vanuit hun kant. Ze geven zelf wel aan “dit is te veel”. Je moet dus niet aandringen maar wel ruimte scheppen voor het gesprek, tonen dat er een gesprek kan gevoerd worden, dat het mogelijk is.’ (Richard Anthone, 2024)

TIP

Net zoals de stoïcijnen deden, kan het helpen om samen een **troostschrift** bij te houden.

De stoïcijnse filosoof Seneca bijvoorbeeld schreef verschillende troostschriften waarin hij via reflecties over afscheid, dood en lijden zijn naasten 'al filosoferend' wou troosten. Hij schreef onder andere een troostschrift voor zijn moeder omdat ze meerdere familieleden verloren had en ze haar zoon moest missen omdat hij verbannen werd.

Ook de mooie troostbrief die Plutarchus aan zijn vrouw schreef, na de dood van hun dochter, toont pakkend hoe reflecties over dood en verdriet ook nieuwe perspectieven kunnen tonen die troostend zijn. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld in zijn brief de optie om anders naar 'verdriet' te kijken. Hij suggereert dat verdriet ook goed kan zijn, en stelt voor het te koesteren in plaats van het als een kwelling te zien. Want verdrietig zijn is ook 'herinneren'.

In het troostschrift kunnen vragen en gedachten neergeschreven worden. Over deze vragen kan je samen praten op een moment dat het goed en veilig voelt voor iedereen. In het schrift kunnen ook tekeningen gemaakt worden en prenten of foto's gekleefd worden. Je kan er ook herinneringen in kwijt om te koesteren.

GESPREKTIPS

- Sta open voor filosofische momenten. *Wat houdt jouw kind bezig? Waarover zijn jouw kinderen verwonderd? Wat prikkelt hun nieuwsgierigheid?*
- Als je merkt dat er iets leeft, kan je de gespreksruimte openen. *'Is er iets waarover je graag wil praten?'; 'Ik denk dat ik jou diep zie denken. Ik ben benieuwd waar jij aan denkt?'*
- Maak ruimte voor het gesprek, zowel mentaal als fysiek.
- Zoek een veilige en rustige plek. Je kan ook een kaars aansteken, een knuffel erbij halen of samen een gezellig gesprekshoekje maken. Of ga naar buiten. Thuis hoeft niet 'binnen' te zijn. Open ruimte schept ook mentale ruimte.
- Probeer gevoelige thema's niet te vermijden. Als een kind spontaan een grote vraag stelt over ziekte of de dood, duidt dit op een behoefte om hierover te praten.
- Dring zelf geen thema op. Start het gesprek vanuit hun gedachten en denkbeelden.
- Toon zelf interesse in het thema waarover je samen nadenkt.

Kleine en grote veranderingen	In het leven verandert van alles, de hele tijd door. Meestal zijn dat kleine veranderingen die we amper merken, zoals een nieuwe kast in de keuken. <i>Herken je dat?</i> Maar af en toe maken we ook grote veranderingen mee, zoals verhuizen naar een nieuw huis, een vriendje dat naar een andere school gaat of een broer of zus wordt ziek. Sommige grote veranderingen zijn leuk, andere grote veranderingen kunnen moeilijk zijn. <i>Heb jij al een grote verandering meegemaakt? Leuke of minder leuke?</i> <i>Hoe kan je op een goede manier omgaan met grote veranderingen? Of kan dat eigenlijk niet? Kan je dat leren?</i> Praat er samen over.
Rust in je hoofd	Soms kan het heel onrustig zijn in je hoofd. Je denkt aan duizend dingen tegelijk en je wordt er zelf een beetje moe van. Je vraagt de gedachten om te stoppen, maar ze luisteren niet en blijven doorgaan. <i>Herken jij dat?</i> Vertel hierover aan elkaar. <i>Wanneer heb jij dit onlangs nog meegemaakt?</i> <i>Hoe brengen we rust in ons hoofd? Door iets te denken of te doen?</i> <i>Hoe werkt dat precies, rust en onrust? Is onrust bij grootouders dezelfde als bij jonge kinderen?</i> <i>Misschien hebben jullie tips voor elkaar?</i> Teken samen een groot hoofd en teken erin wat je kan doen om terug rustig te worden. Of toon het aan elkaar door uit te beelden. <i>Verzinnen jullie ook een titel voor dit hoofd?</i>
Vragen voor de nacht	<i>Heb jij dat al gehad, dat je 's nachts wakker ligt met een knaagvraag?</i> Je blijft maar woelen en er komt geen antwoord. Als je denkt dat deze vraag 's nachts gaat komen, dan kan je er voor het slapengaan even over praten. Dan wordt het makkelijker om rustig te slapen. Je kan de vraag en gedachten die erbij horen ook samen opschrijven of tekenen als je wakker wordt. Hiervoor kan je een schriftje op je nachtkast leggen. Dan kan je daar de volgende dag samen over spreken.

KINDERBOEKEN OVER GROOTOUDERS EN KLEINKINDEREN

LEESTIPS

Wanneer een jong kind sterft

Een doos vol herinneringen (5+) van Marlien Crooijmans (Clavis Books)

Kleine Beer krijgt een klein zusje, daar kijkt hij erg naar uit! Maar even later hoort hij dat baby Bel is doodgegaan. Dit miskraam maakt iedereen verdrietig. Kleine Beer wil graag herinneringen aan zijn babyzusje bewaren, maar hoe verzamel je herinneringen aan iemand die niet oud is geworden? Samen met oma komt Kleine Beer op een goed idee: samen maken ze een doos met dingen.

Wanneer een grootouder sterft

Opa en de ijsvogel (4+) van Anna Wilson (Gottmer)

Mooi prentenboek over de kringloop van het leven, waarin een opa met zijn kleinkind doorheen alle seizoenen naar de ijsvogels gaat kijken en langzaam afscheid neemt. Net zoals de natuur... Het naderende afscheid van opa (en zijn levenslessen) wordt warm in beeld gebracht door Sarah Massini.

Wat ik je nog wilde zeggen (6+) van Jean-François Sénéchal (Davidsfonds)

Een jonge vos probeert een brief te schrijven. Hij wil iets zeggen aan zijn oma die er niet meer is. Hij weet dat zij de brief nooit zal kunnen lezen, maar schrijft hem toch. Omdat er nog iets heel belangrijks te zeggen is... Over hoe belangrijk het is om alle gevoelens die bij rouw komen kijken, te doorvoelen. En dat het zoeken naar de juiste woorden deugd doet en veel warmte en troost kan bieden.

(Katrín Laureyssens)

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

OWL PRESS

Gent, België
info@owlpress.be
www.owlpress.be

ISBN 9789464946062
NUR 740
Thema YXZ
D2024/11.089/353

© 2024, Borgerhoff & Lamberigts nv

Auteurs: Eef Cornelissen en Inge Tency

Coördinatie: Sarah Auman, Nina Waegemans & Joni Verhulst
Eindredactie: Geert De Vriese
Corrector: Pascale Barbaix
Cover en binnenwerk: Evelien Degeyter

Gedrukt in Europa

Eerste druk: november 2024

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische drager of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft geprobeerd bij de samenstelling van deze uitgave alle rechthebbenden op copyright te contacteren. Mocht er een opname zonder voorkennis van rechthebbenden zijn gebeurd, dan verzoeken wij dezen alsnog contact op te nemen.